

POLITIČKI I USTAVNI KOMPROMIS U SRBIJI 1888. GODINE

I. deo: *Politički kompromis kao uslov ustavnog kompromisa*
Pokušaj sporazuma radikala i liberala 1882. godine. — Radikalna stranka, Timočka buna i radikalizam. — Kralj Milan, srpsko-bugarski rat i radikali. — Sporazum radikala i liberala 1886. godine. — *Savezna vlada i vlada Save Grujića.*

II deo: *Ustavni kompromis kao uslov ustavne reforme*
Rad ustavotvornog odbora — užeg i šireg. — Rad ustavnog skupštinskog odbora — odborska većina i odborska manjina. — Rad Velike narodne skupštine.

I Politički kompromis kao uslov ustavnog kompromisa:

U političkoj istoriji Srbije period posle srpsko-turskih ratova, od 1878. godine do Timočke bune, bio je, s jedne strane, završnica već pređenog puta političkog života Srbije, ali i početak nove etape političkog i ustavnog razvitka, s druge strane. To je bio odlučujući period za sve učesnike društveno-političkog života Srbije, njihovo mesto i uloga u daljem političkom životu rešena je upravo u ovom periodu. Tih nekoliko godina burnog političkog života Srbije, u kojima je skoncentrisano toliko mnogo programa, želja i planova, označava i period uspona i pada, zadovoljstva i razočarenja, policijskog pritiska i garantovanja sloboda, udruživanja i sukoba, davanja i uzimanja.

Liberali Jovana Ristića, koji su u uslovima teškog poratnog stanja policijskim pritiskom uspeli da ožive namesnički liberalizam, ipak su definitivno morali da ustupe mesto novim političkim snagama, koje su imale osnovu u novim ekonomsko-društvenim snagama. Posle izborne pobeđe udružene radikalno-naprednjačke opozicije u jesen 1880. godine, ta smena je ukazivala na mirnije puteve političkog života Srbije i otvarala nove mogućnosti stabilnijeg političkog i ustavnog razvitka. Možda se je savez opozicionih snaga i njihova izborna pobeđa mogla već tada iskoristiti za stišavanje političkih sukoba i borbe, pogotovu kada se zna da bitan politički faktor toga perioda, knez Milan, nije bio daleko od pomisli o stvaranju jedne nove političke partije iz redova „mlađih liberala“, „mlađih konzervativaca“ i „socijalista“, odnosno radikala.¹⁾ Međutim, mogućnosti nisu iskorišćene i pošlo se upravo obrnutim putem, što je odredilo naprečnjake i radikale kao nosioce budućih političkih obračunavanja i borbi; kroz stranačke sukobe.

¹⁾ Navedeno prema: Ž. Živanović, *Politička istorija Srbije* u drugoj polovini XIX veka, knj. II, 1924, Beograd, 72—73; Vladimir Jovanović, *Autobiografija*.

Opozicija 1878/80 godine ne može biti obeležena kao stranačka. Učesnici u izbornom savezništvu 1880. godine, zbog dotadašnjeg različitog viđenja društveno-političke problematike, nisu imali zajednički čvršći politički program (osnova savezništva bila je borba protiv vladajućih liberala). Savezništvo opozicije iz vremena posle srpsko-turskih ratova bilo je osuđeno na propast već formiranjem vlade Milana Piroćanca 19. oktobra 1880. g. iz redova „videlovaca” (budućih naprednjaka). To je radikale, koji su im ipak pozajmili izbornu snagu i pobedu, definitivno učvrstilo kao opozicionu stranku.

Formalno organizovanje političkih stranaka, već početkom 1881. godine i stranački život u tom smislu predstavljaju završetak jednog i početak drugog, kvalitativno novog, perioda u političkom životu Srbije. Stranačke borbe koje slede će ubrzo prerasti skupštinske okvire, jer će šira društvena borba dati nove oblike političkog razračunavanja.

Naprednjaci, ostavši bez šire podrške, imajući u knezu Milanu novog političkog saveznika, bili su uporni u pokretanju ustavne reforme, manje zbog spašavanja stranačkog ugleda a više zbog obezbeđenja unosnih mesta senatora u okviru gornjeg doma, čije je uvođenje bilo osnova njihovog stranačkog programa i bitisanja.

Ali, vrlo brzo posle otvaranja ustavnog pitanja 1880/81. g. pokazalo se da se ono ne može rešavati bez radikalne stranke kao najmoćnije političke stranke u zemlji i da se policijskim pritiscima i obračunavanjem ona neće moći da odstrani iz ovog velikog posla. Ta je činjenica bila u osnovi dileme oko procedure donošenja novog ustava, naročito njene poslednje faze: usvajanja ustava na velikoj ustavotvornoj skupštini. Dok je naprednjačkoj vladi i stranci velika narodna skupština bila slaba tečka, radikalna stranka se upravo nametala preko velike skupštine. Naprednjačka vlada je mogla sve faze u donošenju novog ustava uspešno da prebrodi: i pokretanje ustavnog pitanja na dvema običnim skupštinama (jer je to pokretanje bilo potrebno i radikalima); i izradu nacrtu ustava (imala je u svojim redovima ljude sposobne da njen politički program uspešno razrade u dobar ustavni sistem); i popularisanje svog ustavnog programa preko štampe (jer su imali za to razrađeno političko glasilo „Videlo”); ali, poslednju fazu bez podrške radikala nisu mogli savladati. Svaki ustavni nacrt da bi bio usvojen na velikoj narodnoj skupštini morao bi prethodno biti prihvaćen od radikala. Naprednjaci su imali vlast, radikali su imali Veliku skupštinu, kao ustavostvornu vlast.

Naprednjačka stranka i kralj Milan nisu mogli ustavno pitanje rešiti sami, čak i kad bi našli neko rešenje koje bi moglo biti zajedničko. Pokazalo se da bi svako njihovo rešenje bilo silom obezbeđivano, te privremeno i provocirajuće. Radikalna stranka je, s obzirom na svoju opštost i faktičku snagu u narodu, mogla da se bori protiv njega bilo parlamentarnim bilo političkim putem sve do njegovog rušenja.

Međutim, ni rešenje koje bi, s obzirom na svoj politički program do 1883. godine, dala radikalna stranka ne bi bilo dugog veka. Radikalizam ne bi mogao da se prirodnim putem pretoči u ustavni program, i da kao takav opstane, jer je u istoj meri bio neadekvatan društveno-ekonomskim kretanjima i odnosima. Kao politički program radikalne stranke on je bio prihvatljiv, kao ustavni nije mogao biti pri-

hvaćen ni pre ni posle Timočke bune. Timočka buna imala je u svojoj osnovi cilj da u to ubedi i samu radikalnu stranku.

Takva situacija je upućivala na kompromis, a on je najpre morao biti politički, da bi bio i ustavni. Ali radikalna stranka nije bila spremna na kompromise. Zato je morala biti najpre dovedena na pozicije stranke sa kojom se može dogovarati, a ne samo obračunavati. Tu ulogu na sebe je preuzeo kralj Milan. Videći da naprednjaci ne mogu ustavnu promenu da sprovedu ni uz njegovu pomoć ne mogavši sam putem državnog udara da izvrši ustavnu reformu, on polazi putem uravnoteženja političkih snaga ne bi li tako stvorio osnovu za jedan stabilniji politički sistem.

Politička kriza koja je 1882. godine doživela kulminaciju, snaga radikalne stranke i njena pobjeda na septembarskim izborima 1883. godine, sve više su dovodile do ubeđenja vladajući režim i kralja Milana da je u cilju uravnoteženja političkih snaga i političkog kompromisa najpre neminovan obračun sa radikalnom strankom. Radikalna stranka koja je svoju snagu vidno manifestovala; morala je da oseti i snagu vlasti. I to trajalo: kroz Timočku bunu u najelementarnijem vidu; posle Timočke bune, kroz otvaranje perspektive njenog dolaska na vlast, koji je podsticaj bio dovoljan da je odvede u sporazum sa liberalima i kroz formiranje savezne vlade i vlade Save Grujića, koju generalnu probu radikali uspevaju da prebrode zahvaljujući ukusu vlasti koju su osetili.

Politički kompromisi koji prethodi ustavnom kompromisu u svojoj suštini predstavlja jedan proces uravnoteženja političkih snaga, odnosno oduzimanja od radikalne stranke i dodavanja drugim dvema strankama. Drugim rečima, radi se o procesu transformacije radikalne stranke u buržoasku stranku, odnosno njenog čišćenja od svih onih elemenata koji takvo svojstvo nisu imali, pa bili programski ili ljudski. Zato je radikalizam, a s njime i njegove pristalice, koje ga se nisu htele odreći, morali biti žrtvovani u pogađanju pojedinih slojeva buržoazije oko vlasti. Kralj Milan, kao eksponent celovite buržoaske klase odigrao je bitnu ulogu u stvaranju rasepa u radikalnoj stranci, objektivno mogućeg i postojećeg.

Politički kompromis je izvršen kroz više etapa. Zaključno sa Timočkom bunom izvršen je obračun sa radikalnom strankom, s jedne strane i radikalne stranke sa radikalizmom s druge strane. Posle Timočke bune etape političkog kompromisa su: pokušaj sporazuma sa naprednjacima, u kome je radikalna stranka učestvovala, ali ga nije odobrila; sporazum sa liberalima, koji je radikalna stranka potpisala iste godine kada je odbila sporazum sa naprednjacima; radikalno-liberalna vlada, kao rezultat stranačkog sporazuma 1887. godine i raskidanje radikalno-liberalnog sporazuma i formiranje čvrsto radikalne vlade Save Grujića, takođe 1887. godine. Tek kada je pokazala da sve to može, pred radikalnu stranku je postavljen složen zadatak — sprovođenje ustavnog kompromisa. Politički kompromis je stvorio u radikalnoj stranci one elemente koji će uspešno ostvariti taj složen zadatak.

Iako politički kompromis nije bio realan pre Timočke bune, zbog rešenosti kralja Milana da se obračuna sa radikalima, ipak neki momenti iz vremena političke krize 1882. godine ukazuju na razlike u shvatanjima pojedinih grupa u okviru radikalne stranke. Mada će ta podela biti prikrivena jedinstvenim istupanjem radikalne stranke prema drugim političkim snagama, ipak ti momenti su ukazivali na rascep u radikalnoj stranci i njen preobražaj, ako i na mogućnosti da se to iskoristi u njenom preobražaju u državotvornu stranku.

Od tih momenata koji ukazuju na sastav radikalne stranke značajni su: predavanje poslaničkih punomoćija, posle dopunskih izbora Dimitriju Katiću, što je imalo za cilj da radikalne poslanike učvrsti; u nameri da ne dođu u skupštinu, nastojanje naprednjačke vlade, a posebno njenog predstavnika Milana Firoćanca, da se u političkoj krizi posle „dvoeglasičke skupštine” približi nekim elementima radikalne stranke i pokušaj sporazuma radikala i liberala krajem 1882. i početkom 1883. godine.

Prva dva momenta su više odnos drugih političkih snaga i faktora prema radikalnoj stranci, odnosno posledica shvatanja da se radikali mogu pokolebati i da u njihovim redovima ima nekih elemenata sa kojima se može pregovarati. Pokušaj sporazuma radikala i liberala, mada je iniciran shvatanjem liberala da se sa radikalima može pregovarati o zajedničkom istupanju protiv naprednjaka, više ukazuje na stavove različitih grupa u okviru same radikalne stranke, koja će se manifestovati kao stavovi glavnog i mesnih radikalnih odbora. Time je ustvari obeležena prva faza u razlazu između beogradskih radikala i radikala u unutrašnjosti i u daljim etapama političkog kompromisa on će se sve više tako ispoljavati.

Posle „dvoeglasičke skupštine”, kada se kriza još više produbila, naprednjačka vlada, koja je bila isuviše slaba da bi se odlučila za raspisivanje izbora, bilo za običnu bilo za veliku skupštinu, bila je spremna, pod uticajem svoga predsednika, na sporazum sa izvesnim elementima radikalne stranke. Kralj Milan, takođe svestan slabosti svoje vlade, smatrao je da bi vladajuću naprednjačku stranku mogao ojačati sporazum sa liberalima. Naprednjačko-liberalna koalicija nije imala izgleda na uspeh, jer su protiv nje bili i liberali i naprednjaci. Liberali su želeli svoju vladu, na šta se kralj Milan zbog odnosa sa Austrijom, nije smeo odlučiti. Naprednjaci su i na samu pomisao o savezu sa liberalima ponudili ostavku. U takvoj situaciji, kralj Milan je još odlučniji bio u nameri da se obračuna sa radikalima, čija opozicija ugrožava njegove planove o stvaranju stabilnog političkog režima.

U to vreme spadaju i prvi kontakti između radikalnih i liberalnih prvaka o sporazumu dveju stranaka mimo vlasti sa ciljem zajedničkog istupanja prema naprednjačkoj vladi. Na dogovoru oko sporazuma insistirali su liberali, sa ciljem da sebe ojačaju i prema kralju i prema narodu, nadajući se da kralj neće moći da mimoide taj savez u svojim kombinacijama za dovođenje vlada. Ali, za taj sporazum vezivala su se i strahovanja članova glavnog radikalnog odbora od vlada-

nih vanrednih mera, naročito realnih posle Ilkinog atentata, za slučaj kojik su radikali želeli da zajedno sa liberalima stoje prema naprednjačkom režimu.

Posle kontakata sa liberalima prvacima glavni radikalni odbor se 8. februara 1883. godine obratio jednim aktom mesnim radikalnim odborima, tražeći njihovo mišljenje o sporazumu sa liberalima. U tom aktu Nikola Pašić, u svojstvu predsednika glavnog radikalnog odbora, najpre govori o dotadašnjim privatnim kontaktima nekih članova glavnog odbora sa liberalima, podvlačeći da je do tih kontakata došlo na inicijativu liberala, posle njihovog odbijanja sporazuma sa naprednjacima. Tada su, na pitanje liberala „da li mi u opšte, za sve prilike i za svagda odbijamo sporazum sa liberalima“, „naši članovi odgovorili da po njihovom mišljenju mogu u zemlji nastati i takve prilike, u kojima bi rodoljublje našoj stranci nalagao da ne odbije družbu ni jedne stranke pa ni liberalne, samo aho bi ona voljna bila da zajedno s nama brani redovno stanje u zemlji i da ne dozvoli da se ni ustav ni zakoni mogu gaziti i ukidati“.²⁾ Glavni radikalni odbor je, posle tih privatnih razgovora nekih članova odbora, „dozvolio nekim svojim članovima da mogu privatno stupiti u razgovor“ sa liberalnim prvacima radi utvrđivanja zajedničkih tačaka dogovora do promene ustava, „ali zvanično da saopšte da sporazum ili približenje za izvesnu želju zavisi od rešenja mesnih odbora i da ništa bez njihovog odobrenja ne sme i ne može biti“.³⁾ „Posle toga tako privatno vođenog razgovora naši članovi su saopštili odboru, da bi se kao zajedničke tačke mogle označiti ove: održanje redovnoga stanja u zemlji, tj. održanje Ustava dok se redovnim putem na V(elikoj) skupštini ne zameni boljim, održanje zakona o štampi, o opštini i o udruženjima i zborovima dok se slobodomnijim ne zamene“.⁴⁾

Ponovno insistiranje liberala da od radikala „jednom čuju odsudnu reč može li što biti od sporazuma“, bio je povod da se glavni radikalni odbor obrati ovim aktom mesnim odborima za njihovo mišljenje o pitanjima: 1. da li radikalna stranka može stupiti u kakav sporazum sa liberalima; 2. ako misli da može, to u kojim prilikama i do kojih granica; 3. ako odbor misli da ne može tačno odrediti prilike i granice sporazuma, ovlašćuje li glavni radikalni odbor da može on prema situaciji i političkim prilikama „što i koliko u tom pogledu raditi“, s tim da mesni odbor „zadržava pravo da da svoj pristanak ili nepristanak na ono što glavni odbor u tom pogledu učini“.⁵⁾

Iako izgleda da je odluka prepuštena mesnim radikalnim odborima, sugestivna je, pored formulacije trećeg pitanja, i ocena ozbiljnosti situacije data na kraju ovog cirkularnog akta: „Stvar je veoma važna i ozbiljna, stoga glav. odbor stavlja na srce toga odbora da najozbiljnije promisli o toj stvari, i da se u donošenju ovoga rešenja rukovodi isključivo interesima zemlje i naroda, ugušujući lična raspoloženja prema ovim ili onim ličnostima“.⁶⁾

²⁾ *Timočka buna*, Građa, knj. II, priredio Milen M. Nikolić, 1955, Beograd, 305.

³⁾ Isto, 306.

⁴⁾ Isto.

⁵⁾ Isto.

⁶⁾ Isto.

Mesni radikalni odbori nisu pružili podršku glavnom radikalnom odboru u njegovom nastojanju da na sebe prenese ulogu odlučujućeg u pregovorima sa liberalima, što je trebalo da se postigne tačkom 3. iz prvog cirkularnog akta. „Devet odbora protivni su svakom sporazumu s liberalima i ne ovlašćuju glav. odbor da ma šta u tom pravcu radi. Samo tri odbora misle da bi sporazum bio koristan i u redovnim prilikama, a svi ostali dopuštaju sporazum samo u tom krajnjem slučaju, ako bi nastupilo vanredno stanje i vlada pokušala da kakim izuzetnim merama poništi ustav i postojeće slobode... Za sad, pak, ni ti odbori ne odobravaju nikakvu svezu s liberalima”.⁷⁾

Mesni radikalni odbor za srez boljevački bio je jedan od devet odbora koji su se izričito izjasnili protiv sporazuma sa liberalima. Ređajući sve nevolje koje su ih sa te strane snalazile tokom godina i podsećajući na žrtve, odbor je jednodušno zaključio da sporazum sa tom strankom nije moguć „dokle god se na to sećamo”. Ocenjujući povod koji je glavni radikalni odbor naveo za sporazum sa liberalima (zaštita ustava i redovnog stanja), mesni odbor za srez boljevački zaključuje: „Ako liberalizam iskreno na srcu i u načelu ustav i redovno stanje leži, to neka ga sa svog načelnog gledišta brane, onako kao što ga i mi sa načelnog gledišta našeg dok nam potrebuje branimo. Tu formalno zbliženje je sasvim izlišno”. Jer „mi se osećamo tako jaki da smo radi il kao partija da pobedimo ili kao takvi propadnemo”.⁸⁾

Poslednji stav, svojstva čitavoj radikalnoj stranci do toga momenta, sada sve više ustupa mesto stavu struje koja je u borbi za vlast bila sklona kompromisima. Takva shvatanja koja su se već diferencirala, bitno su uticala na tok i slom Timočke bune.

Radikalna stranka, Timočka buna i radikalizam

Mnogostruko uslovljena različitim društvenim i političkim, objektivnim i subjektivnim činiocima, karakteristična po toku i slomu, višestruko isprepletена željama i mogućnostima, Timočka buna je do te mere značajan politički događaj u Srbiji da periodizira politički razvitak Srbije na period pre i posle Timočke bune. U odnosu na radikalnu stranku ona takođe nosi svojstvo kriterijuma za periodizaciju stranačkog života pre i posle Timočke bune. Radikalna stranka je u Timočku bunu ušla sa radikalizmom, iz nje su mnogi radikali izašli bez radikalizma, shvaćenog kao otpor svakom režimu vlasti preko dosledne borbe za narodni suverenitet i narodnu samoupravu. Definitivno će radikalnoj stranci postati jasno da je njen program zasnovan na radikalizmu „pokazao pogodan da budi narodne snage”, ali da je slom radikalizma bio neminovan onda kada je stranka „u ceini stavljena pred zadatak da se u ime programa krajnjim sredstvima obračuna sa režimom”.⁹⁾ Zbog rešenosti kralja Milana da ostvari svoje namere o ob-

⁷⁾ *Timočka buna*, Građa, str. 310.

⁸⁾ Isto, 308.

⁹⁾ M. Đorđević, *Razvitak političkih i državnopravnih ustanova Srbije — od kraja XVII do početka XX veka*, 1970, Beograd, 249.

računu sa radikalima, radikalna stranka je bila prinuđena da se konačno oslobodi svog nekadašnjeg programa i time premosti jaz između sebe i vlasti.

U tome smislu se u Timočkoj buni ustvari odigrao dvostruki obračun: kralja Milana sa radikalima i radikalne stranke sa radikalizmom. Prvi je dugo pripreman, drugi je isprovociran. Pobjednici u tom obračunu su kralj Milan i radikalna stranka. Radikalizam kao vid otpora svakoj vlasti stradao je do te mere da se radikalna stranka sama odricala onih svojih pristalica iz ranijeg perioda koje su mu ostale verne.

Nova razmišljanja i saznanja o sudbini radikalizma bila su prisutna još na sastanku radikalnih poslanika sa glavnim odborom radikalne stranke posle raspuštanja narodne skupštine septembra 1883. godine. Tada je Nikola Pašić, ocenjujući realnost predstojeće borbe, potrebu izbora taktike u toj borbi kao i dileme koje su se pred strankom pojavile, s obzirom na odlučnost kralja Milana da započne borbu s narodom, sledećim rečima obeležio pozicije protivnika u predstojećoj borbi: „Istina je da smo mi jaki poverenjem narodima, da smo sila u lojalnoj parlamentarnoj borbi, ali je neosporno i to da kralj drži faktičku silu u svojim rukama”.¹⁰⁾

Timočka buna je narodna buna, u kojoj su radikali sa pobunjenog područja učestvovali, ali koju radikalna stranka nije organizovano pripremila, niti je, kad je već izbila, prihvatila. Radikalna stranka je doprinela buni, ali njen doprinos je već na planu raspoloženja za bunu, nego na planu akcija u buni: budila je nade, ali ih nije ostvarivala.

U toku Timočke bune pokazalo se u punoj meri da je radikalna stranka u svojim okvirima imala različite elemente i da njihovi ciljevi nisu mogli biti jedinstveni. U konkretnim manifestacijama u toku bune, to se odrazilo i na sam ishod bune, kao i na odsustvo jedinstvene organizacije i jedinstvenog istupanja i ponašanja radikala u Buni. Jedan deo radikala se nadao da će pod pritiskom snažnog narodnog otpora režim i kralj Milan zadovoljiti njihove želje za vlašću, prihvatajući nekadašnje njihove stavove i zahteve. Njeni predstavnici u buni su bogata čaršija, koja je oklevala i buni više posmatrala, nego što je u njoj učestvovala. Seljačke masa radikalizam nisu shvatile kao sredstvo za ostvarenje vlasti, nego kao otpor nenarodnoj vlasti, te su obračun sa vlašću nosili i spontano širili.

U osnovi preobražaja radikalne stranke, koji se i u toku Bune pokazao neminovnim, su velike promene u društvenim i političkim odnosima, u novom rasporedu društvenih snaga. Nastala upravo u periodu koji prethodi konstituisanju novih ekonomskih i društvenih snaga i odnosa, radikalna stranka je kao gotova forma bila prisvojena od onih društvenih snaga koje su tražile svoje političke oblike i odnose. To je bilo mnogo lakše, nego stvaranje nove političke stranke kao predstavnika novih društveno-ekonomskih snaga iz više razloga. S jedne strane, iz stranačkog manipulisanja bili bi isključeni mnogobrojni seljački elementi, koji su radikalnoj stranci već dali podršku i položaj brojčano najmoćnije političke organizacije. Zatim, te nove sna-

¹⁰⁾ R. Milošević, *Timočka buna 1883, 1923*, Beograd, 139.

ge bi morale eventualnu novu stranku provesti kroz sve kadrovske u organizacione teškoće formiranja, u kojoj fazi bi nužno morale da čine i izvesne ustupke. Osim toga, stvaranje nove stranke bi moralo biti izvršeno i uz otpor postojećih političkih organizacija i uz ponovno političko diferenciranje građana, što bi zemlju samo privredno slabilo, a to nove ekonomski noseće snage ne bi želele. Zato su oni prisvojili radikalnu stranku i istakli je kao svog predstavnika u borbi za vlast. To je nužno diktiralo transformaciju stranke u cilju njenog prilagođavanja novim političkim odnosima. Nepromenjena radikalna stranka sa radikalizmom ostala bi mimo zakonitosti društvenog razvitka. Već dovoljno politički iskusni prvaci radikalne stranke povelu su je putem kompromisa i prekida sa onim svojim elementima koji su bili manje prilagodljivi. Na toj osnovi će se sve više u okviru stranke diferencirati struja beogradskih radikala, koji će postati nosioci pogodbi oko vlasti, učesnici u političkim kompromisima, vlasti i ustavnom kompromisu i s druge strane, radikali u ugutrašnjosti, koji će ostati posledni tradicijama radikalne stranke iz perioda pre Timočke bune. Stranački život će se nadalje odvijati kroz nastojanja radikalnog vodstva da u okviru sopstvene stranke slama otpor svojoj kompromisnoj politici, do čega će najčešće dolaziti zbog potrebe savezništva sa drugim političkim strankama.

Kralj Milan, srpsko-bugarski rat i radikalna stranka

V Vreme posle Timočke bune, kroz koju je izvršen obračun kralja Milana sa radikalima, omogućilo je zavođenje ličnog režima kralja Milana i on mu je spremno pristupio. On nije odustajao od namere da u radikalnoj stranci i dalje produbljuje postojeći rasep, da je transformiše u državotvornu stranku, nije odustajao od ideje o stabilnijem političkom režimu, koji bi imao osnovu u novom ustavu, ali je pogodan politički momenta nametao ličnu vladavinu kralja Milana, te ustavnu reformu potisnuo u drugi plan. Zaista se nije moglo predvideti kada će se Milan vratiti ustavnom pitanju, da ga već 1885. godine njegovu nestrpljenje i želja za dokazivanjem nisu odveli u ratnu avanturu sa Bugarskom. Pod teretom izgubljenog rata sa Bugarskom morao je odustati od svojih planova o daljem jačanju ličnog režima i prisiljen da spasava sebe i zemlju od teškog promašaja svoje politike, morao je situaciju, spoljašnju i unutrašnju, realnije da sagleda.

Kralj Milan, i pored prisutnih tendencija promene ustava u konzervativnom duhu,¹¹⁾ nije bio u dilemi oko sadržine ustava. On nije želeo ustav kakav su želeli naprednjaci (sa dvodomim predstavničkim sistemom) niti ustav kakav su želeli radikali (sa proklamacijom „narod je izvor i utoka svake vlasti“), ali nikada nije bio za promenu ustava u

¹¹⁾ Austro-ugarski poslanik u Beogradu navodi da je Nikola Hristić, predsednik vlade i ministar unutrašnjih dela za vreme bune, predlagao da se posle Timočke bune sazove Velika narodna skupština i da se ustav promeni u smislu povraćaja onoga načina vlade kakav je postojao pod knezom Mihailom; Austro-ugarski poslanik, Izveštaj ministru inostranih dela u Beču od 12. decembra 1883. godine; navedeno prema: Sl. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, knj. III, 1934, Beograd, 156.

konzervativnom duhu. Tome će ostati dosledan i kod izrade nacрта ustava 1888. godine, često iznenađujući svojim liberalnim pogledima na sadržinu novog ustava. Za njega je pitanje ustavne promene više bilo pitanje načina: državni udar (obustava ustava) radi oktroisanja ustava ili lagani put promene ustava, tj. velika narodna skupština. Odlučivši se za drugi način, i zbog nemogućnosti da dobije podršku i u zemlji i na strani za prvi, on je pripremio uslove u kojima mu sadržina ustava ne bi bila diktirana.

U vreme kada radikalna stranka krvari ili čami u zatvoru, zaista nije bilo realno da se pristupi ustavnoj promeni. Radikalna stranka, koja je jedino mogla da izvrši ustavnu reformu na velikoj narodnoj skupštini, u legalnoj formi, imala je da sačeka trenutak kada će joj to biti omogućeno. Taj trenutak ubrzao je srpsko-bugarski rat, jer bez posledica poraza u tome ratu, koji je predstavljao poraz kralja Milana i koji ga je tako i primio, period pripremanja radikalne stranke za vlast i ustavnu reformu bi svakako duže trajao.

Primoran da se obrati narodu za pomoć, kralj Milan je to učinio preko radikalne stranke. On se najpre obratio radikalima u slobodi, preko kragujevačkih radikala (Paje Vukovića, Sretena Anđelkovića, pop Miloja Barjaktarevića, advokata Simice Kostića). Kragujevački radikali su mu, prema njegovim rečima, odgovorili „da neće sa mnom da razgovaraju dok se nalaze po apsanama osuđeni zbog zaječarske bune, dok oni ne budu pušteni iz zatvora. Tek kad vas oslobodim voljni su onda pregovarati sa mnom o načinu, kojim ćemo prati ljagu, koja je nanesena našem oružju od strane Bugara”.¹²⁾

Ovakav stav radikala iz unutrašnjosti i njihov odnos prema kralju Milanu je zaista impresionirao, ali je to bio i početak njihovog poraza. Njihov odnos prema beogradskim radikalima, na koje su uputili kralja Milana, obeležio je i izvesno preimućstvo ove radikalne struje nad radikalima u unutrašnjosti, odnosno priznanje vodećeg položaja u stranci struji beogradskih radikala u daljem stranačkom životu i njenom uključivanju u politički život.

Upućen na pregovore sa zatvorenim članovima glavnog radikalnog odbora, kralj Milan im se obratio preko Pere Todorovića. On je prvenstveno tražio javnu podršku radikalne stranke u eventualnom nastanku srpsko-bugarskog rata, jer je to u alternativni sa sramnim mirom koji bi Bugarska diktirala, bilo jedino rešenje njegove nepromišljene ratne avanture. On je znao da će zbog toga radikalnoj stranci morati da pruža ustupke, odnosno da će to značiti njeno priznanje u daljem političkom životu. Stavljajući joj u izgled ulogu u daljem političkom životu zemlje, kralj ju je odmah uslovio njihovim sporazumom sa naprednjacima.

Iako je znao da taj uslov neće biti opšte prihvaćen u stranci, kralj Milan je računao sa rascepom u radikalnoj stranci. O mogućnostima podele stranke on je bio dobro obavešten. Podržavajući taj rascep, kralj Milan je postigao dvostruki cilj: podršku naroda u vreme pregovora o miru sa Bugarskom i mogućnosti za nove političke kombinacije, na bazi stranačkog kompromisa. Time je definitivno na-

¹²⁾ R. Milošević, *Timočka buna*, 224.

šao put kojim će dovesti radikalnu stranku do ustavnog kompromisa, ocenjujući pravilno da će pretežna „vlasnička“ struja u radikalnoj stranci prihvatiti da učestvuje u političkoj igri čija je pravila kralj diktirao.

Struja „beogradskih radikala“ nije se na kompromisnu politiku odlučila samo zbog tereta teških zatvorskih dana, jer je i nisu predstavljali samo oni radikalni prvaci koji su se u svojstvu članova glavnog odbora stranke 1885. godine našli u zatvoru. (Pera Todorović, Kosta Taušanović, Paja Mihajlović i Raša Milošević). Tu su bili još i Jovan Đaja, Andra Nikolić, Giga Geršić (članovi glavnog odbora stranke, koje je preki sud oslobodio kao nevine), zatim Svetozar Milosavljević, Svetomir Nikolajević (članovi prvog glavnog radikalnog odbora, izabranog 1882. godine, ali ne i drugog koji je izabran 4. oktobra 1883. godine), Stojan Protić, zamenik člana glavnog radikalnog odbora i urednik „Odjeka“, ali i Mihailo Vujić, Sava Grujić i Pera Velimirović, koji nisu bili u rukovodstvu stranke, ali koji će imati sve vidniju ulogu u daljem razvoju događaja. Iako heterogenog sastava što se tiče položaja u stranci, zasluga za stranku, političkog autoriteta, ličnog političkog držanja i odnosa prema drugim političkim činiocima, ona je spremna ideloški i politički očekivala trenutak svog uključivanja u politički život. Kralj Milan prema sebi više nije imao samo radikalne prvake koji su bili isključivi, nego i one koji se u dosadašnjoj borbi nisu toliko „kompromitovali“ da ih je morao kroz zatvor da slama i priprema za kompromise. Ujedno to su bili i kadrovi koji su i politički bili spremni i sposobni da prihvate i vrše vlast, što je radikalnoj stranci ranije nedostajalo.

U slamanju radikalne stranke kralj Milan je poslušao savete mnogih prijatelja, starih, i novih, iz redova radikalne stranke. U tome smislu karakteristična su dva pisma Pere Todorovića i jedno Gige Geršića upućena kralju Milanu, koja svedoče o tome da kralj Milan nije išao tako nesigurno na pregovore sa radikalima.

Pera Todorović je prvo pismo uputio kralju Milanu odmah posle zatvaranja, još iz beogradske trzđave. On ubeđuje kralja Milana da se radikalne stranke ne treba bojati, da radikalizam kao političko načelo koje se propoveda na ulici, ima preteranosti, ali da bi dovođenjem na vlast radikalna stranka bitno izmenila svoj prethodni lik: „U revnosti za uspehom, u agitatorskom žaru preterivanja su i laka i prirodna. Ali prvi ozbiljniji uspeh stranke ublažio bi mnoge njene preteranosti, a radikanci u vlasti bili bi manje više ona ista oprezna oklevala i konservatori, kao i sve druge crvenjačke stranke, kad dođu na vladu, zašto smo tako često imali primera u Evropi“.¹³⁾ Zato on savetuje: „Zašto silom osvajati grad koji sam otvara svoje kapije. Zašto lomiti ono što se dalje sasvim lepo previti“.¹⁴⁾

Svoj novi stav da spas zemlje leži u mirenju i sporazumu radikalne stranke sa kraljem Milanom, jer je „kralj Milan bio faktor koga

¹³⁾ P. Todorović, *Krvava godina*, „Male novine“, god. III, br. 188, od 13. jula 1890; navedeno prema: Dr Janković, *O političkim strankama u Srbiji XIX veka*, 1951, Beograd, 249.

¹⁴⁾ Isto, br. 190 od 15. jula 1870.

radikalna stranka ne može uništiti" i koji će uvek „biti jači, koji će nas gaziti, s toga se valja miriti s njim"¹⁵⁾ Pera Todorović je izneo i u pismu Andri Nikoliću, ali koje je ustvari bilo upućeno kralju Milanu.¹⁶⁾

U tom pismu Pera Todorović zaključuje da stav ozlojeđenosti radikalne stranke prema naprednjacima i kralju Milanu, mada je opravdan, nije i pametan, i da uprkos svemu treba češće dolaziti u dodir s kraljem Milanom. Raša Milošević imajući dovoljno osnove za verodostojno tumačenje sadržine ovoga pisma, kaže: „On u tom pismu preklinje ne samo Andru nego preko njega i sve ostale drugove da ne traže preko proje pogaču, nego da se približe Milanu i da zajednički počnu lečiti rane, za koje i mi nosimo veliku odgovornost, jer ni mi nismo nevina jagnjad”.¹⁷⁾ Iako trojica ostalih zatvorenika pismo nisu potpisala, prema njihovom sporazumnom učešću u traženju i sprovođenju načina da se pismo dostavi onome kome je i upućeno — kralju a da to ne izgleda „udešeno”, može se zaključiti da su odobrili nastojanja Pere Todorovića da kralju stavi do znanja njihove izmenjene stavove, te da može iz toga sam izvući zaključke za svoje dalje akcije.

Giga Geršić je, za razliku od Pere Todorovića, koji i stranku i kralja nagovara na sporazum, u svom pismu predložio kralju stvaranje rasepa u radikalnoj stranci, smatrajući ga s obzirom na sastav stranke vrlo realnim i nudeći svoju pomoć oko izbora načina kako da se rasep postignu. Vraćajući se više puta na pitanje sastava radikalne stranke i rasepa u njoj, Giga Geršić kaže: „Glavno o čemu sam hteo da govorim pred Vašim Veličntvom, to je o sastavu radikalne stranke, o elementima iz kojih se ona sastoji i o načinu kako bi se moglo taktički prema njoj postupiti, pa da bez velikih nasilnih mera, bez trzavica, u toj stranci nastupi jedna podela, jedno odvajanje među samim elementima, koje bi odvajanje svakojako olakšao savlađivanje krajnjih preteranih sastojaka njenih... Ja sam uveren da kad se radikalna partija izvesnim pouzdanim putem i načinom (a ja mogu da kažem kakav je to način u naročitoj prilici) razdvoji i podeli, da je onda odmah i izgubila svoju moć i značenje... Mogućnost odvajanja radikalne stranke postoji i to mislim da je vrlo važan podatak pri celome postupanju prema njoj”.¹⁸⁾

Kralj Milan je zatvorene članove glavnog odbora stranke iz požarevačkog zatvora prebacio u beogradski, gde je krajem 1885 godine razgovarao sa Perom Todorovićem. U tom razgovoru on je objašnjavajući svoj postupak govorio o momentu u kome je doneo odluku da im se obrati i pruži ruku izmirenja: „Onda sam bio svestan šta znači imati narod za sobom i sa sobom, a ja sam ga imao protiv sebe. Setio sam se onda radikala, njihove potrebne mi pomoći i vas zatvorenika.

¹⁵⁾ R. Milošević, *Timočka buna*, 206.

¹⁶⁾ Na takav zaključak upućuje sama sadržina pisma, ali i nastojanje svih zatvorenih članova glavnog odbora radikalne stranke da izaberu način i organizuju da se pismo nađe u rukama zatvorskih vlasti, odnosno kralja Milana, a da to ipak izgleda nenamerno. Raša Milošević detaljno opisuje dogovor svih zatvorenika i „podmetanje” i hvatanje pisma. Posle prvog neuspelog pokušaja, on kaže: „Sporazumesmo se da se drukčije izvrši ova namera”; *Timočka buna*, 209.

¹⁷⁾ Isto, 208—209.

¹⁸⁾ *Timočka buna*, Građa... , 156.

Tada sam se rešio da pružim radikalima ruku izmirenja".¹⁹⁾ Obećavajući pomilovanje osuđenih radikala od daljeg izdržavanja kazne (izvršeno povodom nove 1886. g.), kralj je odmah izložio i šta traži kao protivuslugu: „A kad izađete iz zatvora, onda će vaši kragujevački drugovi sazvati u Nišu jednu konferenciju od viših viđenijih ljudi iz cele zemlje, i tom prilikom će se doneti rešenje, iz koga će Bugari videti da Milan više nije sam s naprednjacima nego sa celim narodom svojim, s radikalnom strankom i njenim merodavnim predstavnicima".²⁰⁾

U tom razgovoru kralj Milan je, za uzvrat podrške u okončanju rata, otvorio perspektive učešća radikala u političkom životu, ali pod uslovom sporazuma sa naprednjacima. Pera Todorović je dao obećanje i u ime svojih zatvorenih drugova da će raditi na tome, ali uz ogradu da oni ne mogu „jamčiti za naše drugove koji su u slobodi" i uz uslov da sporazum prihvate predstavnici cele stranke. Za kralja Milana ta rezerva nije bila iznenađenje, on je sam Peri Todoroviću iskazao potrebu da se radi na kompromisu u okviru same radikalne stranke: „Želim da vam dam mogućnosti da se dogovarite sa vašim drugovima u slobodi o vašem docnijem držanju".²¹⁾

Na skupu radikalnih prvaka iz cele zemlje (njih 44), 6. februara 1886. godine u Nišu, radikalna stranka je imala da odgovori na pitanja koja joj je postavio kralj Milan: 1. Šta misli radikalna stranka o dosadašnjem spoljnom pitanju? 2. Koliko stranka, prema stečenom iskustvu i sadanjim prilikama, drži da je ostvarljivo od njenog programa iznesenoga u poznatom projektu ustava? 3. Je li stranka sklona, s pogledom na moguće državne potrebe, stupiti u sporazum poradi zajedničkog rada s drugom kojom strankom?²²⁾

U odgovoru na prvo pitanje, prvaci radikalne stranke su izrazili spremnost da stranka uloži „svoju snagu da se u sporazumu s Kraljem zemlja časno izvede iz sadašnjega spoljašnjega zapleta".²³⁾ To je u pregovorima sa Bugarskom umnogome ojačalo položaj Srbije, podrška radikala u eventualnom daljem ratu sa Bugarskom dovela je do toga da Srbija, i pored poraza, postigne vraćanje na stanje pre rata.

Druga dva pitanja su zadirala u suštinu i osnovu daljeg razvitka političkih odnosa u Srbiji. Radikali su osetili da je situacija u njihovim rukama i bez obzira što se njihov skup održavao u vreme vanrednog i ratnog stanja, nisu bili spremni da čine velike ustupke. Na drugo pitanje, koje je bilo i provokativno i podrugljivo, radikalni prvaci su izbegli da se izjasne o svom nacrtu ustava iz 1883. godine, govoreći ujedno uslovljavajuće o svemu što bi trebalo uraditi pre ustavne promene. Odgovor na drugo pitanje sadrži i deo o osnovama na kojima se imaju izvršiti promene u ustavu, u kojima je bitna sadržan novi program ustavne reforme. Taj program sadrži bitna odstupanja od nekadašnjeg radikalnog programa, što podkrepljuje i činjenica da su na tim osnovama radikali mogli zaključiti i sporazum sa liberalnom strankom iste 1886. godine.

¹⁹⁾ R. Milošević, *Timočka buna*, 224.

²⁰⁾ Isto, 225.

²¹⁾ Isto, 224.

²²⁾ St. Protić, *Odlomci iz ustavne i narodne borbe u Srbiji, knj. II*, 1912, Beograd.

²³⁾ Isto, 41.

Odgovor na treće pitanje, najvažnije političko pitanje toga momenta, bio je negativan. Od 44 prisutna radikala, 43 je potpisalo odluku skupa da radikalna stranka ne stupi u politički sporazum sa kojom drugom strankom, dok je Pera Todorović glasao za sporazum sa naprednjacima, obrazložujući to u odvojenom mišljenju argumentima u prilog sporazuma. Odgovor na treće pitanje — poslednje zajedničko istupanje beogradskih radikala i radikala u unutrašnjosti po pitanju sporazuma sa kojom drugom strankom, karakteristična je po razlozima datim u prilog očuvanja zajedništva u okviru radikalne stranke. To je zasluga radikala iz unutrašnjosti, koji nisu beogradskim radikalima dozvolili i da pomisle da je takav sporazum moguć. U daljoj stranačkoj praksi oni će biti eliminisani iz mogućnosti da o sporazumu odlučuju, u njihovo ime će istupati struja beogradskih radikala, koja će na sebe preuzeti ulogu stranačkog vođstva i koja će posebe napore ulagati u iznalaženju načina da njene odluke i rešenja budu u stranci opšte prihvaćena. Među tim sredstvima nikada više neće biti zajednički skup radikalnih prvaka iz Beograda i unutrašnjosti, zbog iskustva sa takvim skupom februara 1886. godine u Nišu. Beogradski radikali će u nove pregovore i komibnacije, te političke kompromise, stupiti bez znanja i odobrenja radikalnih prvaka iz unutrašnjosti. U takvoj, novoj taktici beogradski radikali su dobijali podršku sa strane, ali je primaran faktor u tome bio isti onaj koji je i doveo do rasepa na najvišem nivou: perspektive za nove unosne činovničke položaje koje su se otvarale za mnoge radikale sa dolaskom radikalne stranke na vlast delovale su na ljude podjednako i u slučaju najviših ministarskih položaja i u okviru administracije na nivou sreza ili okruga ili drugih činovničkih nadležstava. U pretendentima na te položaje beogradski radikali su sve više dobijali podršku za svoju kompromisnu politiku. Time se pitanje rasepa u radikalnoj stranci vrlo vešto prebacuje na teren unutrašnje stvari same stranke, u okviru koje se počinje da deluje novim sredstvima u cilju prihvatanja struje beogradskih radikala kao vođstva stranke.

Kao razlog negativnog odgovora skupa radikalskih prvaka u kratkom obrazloženju naveden je rasep u stranci koji može nastupiti kao „sa svim verovatna posledica zajednice jednoga dela stranke” sa kojom od druge dve stranke u zemlji. Na samom skupu znači bila je prisutna činjenica da sporazumu sa kojom od dve druge stranke u zemlji može pristupiti samo deo radikalne stranke a ne stranka u celini, što ukazuje koliko je već postojećim rasepom u stranci mogla da se pravda osnovanost postavljanja pitanja sporazuma između političkih stranaka.

No ono što najviše objašnjava dileme pred kojima su se našli radikalni pravci iz cele zemlje na svom skupu u Nišu najbolje se može videti iz obrazloženja koje je Pera Todorović priložio svom odvojenom mišljenju o potrebi sporazuma između radikala i naprednjaka. Pledirajući u svojoj reči na skupu odlučno za sporazum sa naprednjacima, on je samo održao obećanje koje je dao kralju Milanu, nego je i realno procenio položaj i odnos radikalne stranke i krune. To je u odvojenom mišljenju i rekao: „Iako sam ubeden da je radikalna stranka sposobna da sama primi upravu zemaljsku i korisno rukovodi po-

slove zemaljske ipak sam za ovaj mah za sporazum sa naprednjacima, iz ovih praktičnih i za mene neodoljivih razloga: 1. S toga, što sam uveren da Nj. V. Kralj neće predati upravu samoj radikalnoj stranci. 2. S toga što predviđam da pred nama stoje tako sudbonosni događaji u rukovođenju kojih radikalna stranka po svaku cenu treba da dobije udela".²⁴⁾

Kralj Milan je ovim pokušajem sporazuma između radikala i naprednjaka najviše dobio. Bio je to vrlo vešt taktički potez u transformaciji radikalne stranke, koji je postigao cilj već samim postavljanjem pitanja o sporazumu radikalne stranke sa kojom drugom političkom strankom. O tome se ranije nije ni pomišljalo, bar što se kralja tiče. Sada ni posle negativnog odgovora radikalnoga skupa u Nišu on nije odustajao od nameru da do sporazuma između radikala i naprednjaka dođe. On je sada znao s kim treba da razgovara o daljim kontaktima radikalne i naprednjačke stranke. Već iste godine, i to pred zaključenje ugovora sa Bugarskom, on je preko dr Laze Dokića vodio pregovore sa beogradskim radikalima o formiranju radikalno-naprednjačkog kabineta na čelu sa Milutinom Garašaninom. O tim razgovorima Raša Milošević kaže: „U kući dr Laze Dokića imali smo nekoliko sastanaka na kojima smo tretirali postavljeno pitanje. Izjavili smo Dokiću, da je vrlo nezgodno to pitanje pretresati uskoro posle niške konferencije, na kojoj su izaslanici radikalne stranke iz svih krajeva izjavili, da ne žele sporazuma za politički rad ni sa jednom od postojećih političkih stranaka. Ali, da bismo se odazvali želji kraljevoj, mi, nekoji radikali iz Beograda, na koje se kralj obratio, voljni smo, da se sastavi jedan radikalni kabinet, u kome bi Franasović bio ministar vojni, a ministar predsednik Čeda Mijatović".²⁵⁾

Sporazum radikala i liberala 1886. godine.

Razvoj događaja, a naročito približavanje izbora za običnu skupštinu, nateralo je beogradske radikale da realnije sagledaju svoje mogućnosti i da im prilagode svoje ponašanje. U to vreme i naprednjačka i liberalna stranka su bile raspoložene za sporazum sa radikalima, jer je imati radikale kao saveznike u izbornoj borbi značilo, već samom činjenicom da ih nemaju kao protivnike, automatsko zadobijanje većine na izborima. Stojan Protić govori da im je u martu 1886. godine preko Fere Todorovića, sada više kao kraljevog čoveka nego kao radikala, nuđen „izborni sporazum" sa naprednjacima, po kome bi vlada Garašaninova obezbedila za sebe većinu a radikali dobili „solidnu opoziciju". Beogradski radikali međutim su bili ubeđeni da solidnu opoziciju mogu dobiti i bez pomoći naprednjaka, uprkos svih pritisaka vlasti prilikom izbora. Njima je bila bliža pomisao na savez sa liberalima: „Sporazum s liberalima za nas ostale u Beogradu sem Todorovića, koji je bio za sporazum sa naprednjacima, imao je neke dobre strane, koje su u političkom računu mogle mnogo težiti".²⁶⁾ Sva-

²⁴⁾ Isto, 46—47.

²⁵⁾ R. Milošević, *Timočka buna*, 236.

²⁶⁾ St. Protić, *Odlomci...*, 59.

kako računalo se da će stranka pre odobriti njihov sporazum sa jednom takođe opozicionom strankom, nego sa politički iskompromitovanim naprednjacima.

Beogradski radikali su znali da ni novom izbornom pobjedom oni sami ne bi bili mnogo bliže vlasti. U takvoj situaciji kada je kralj kao osnovne argumente za dalje održavanje naprednjaka isticao s jedne strane činjenice da Jovan Ristić ne može dobiti većinu na izborima, a da radikalna, s druge strane, kao elementima nereda ne može poveriti vladu i kad dobiju većinu, radikali iz Beograda su se odlučili na sporazum sa liberalima, koji su takođe bili u opoziciji naprednjačkom režimu. Smatrali su da „onoga časa kad J. Ristić i radikali sklope sporazum: i radikali prestaju biti elementi nereda i J. Ristić dobija većinu”.²⁷⁾ Posle toga kralj Milan bi svakako morao da ima u vidu i udruženi opozicioni blok.

Kao osnovna dilema radikalima i liberalima se kod zaključenja sporazuma postavljalo pitanje da li sporazum zaključiti samo kao izborni (što je više odgovaralo liberalima) ili na „široj osnovi” (što je više odgovaralo radikalima). U prvom slučaju liberali bi uz pomoć saveznika dobili većinu na izborima, te bi im se mogla poveriti vlada, a oni ne bi bili obavezni da je ostvare u zajedništvu sa radikalima, jer se sporazum na to ne bi odnosio. U drugom slučaju, kada bi se sporazum zaključio na „široj osnovi”, radikali bi pomogli liberalima na izborima, pozajmili bi im izbornu pobjedu, ali ako bi im bila poverena vlada, onda bi je zajedno ostvarili liberali i radikali. Samo izborni sporazum radikalima zaista nije bio potreban, te je sporazum zaključen na „široj osnovi”, jer je samo u tom slučaju rezultat i za jednu i za drugu stranu bio adekvatan onome što su u sporazum unele.

Svoje zajedničke stavove saveznici su izneli kroz pet posebnih delova: o unutrašnjoj politici, o spoljnoj politici, o osnovama na kojima se ima izvršiti ustavna promena, o načinima i sredstvima postizanja postavljenih zadataka u prethodna tri dela i o zajedničkom učešću na izborima sa listom kandidata za predstojeće skupštinske izbore.

Najvažniji deo sporazuma tiče se ustavne promene, u kojoj promeni združene stranke nalaze temelj za obezbeđenje uspeha u postavljenim zadacima u unutrašnjoj i spoljašnjoj politici. Ukoliko bi stranke došle na vladu, „promena Ustava se ima izvršiti u najkraćem roku”. Deo sporazuma koji se odnosi na načela i osnove koje se imaju novim ustavom utvrditi je isti sa ustavnim programom radikalne stranke utvrđenim na skupu radikalnih prvaka u Nišu. Novo u zajedničkom ustavnom programu bilo je insistiranje na potrebnim merama za obezbeđenje većeg učešća „umne i moralne” snage putem narodnog izbora u radu skupštine, na kojoj osnovi će nekadašnje kneževe poslanike iz ustava od 1869. godine zameniti kvalifikovani poslanici. Ovakav zajednički stav saveznika u pitanju sadržine ustavne promene ustvari predstavlja početak ustavnog kompromisa, odnosno mali ustavni kompromis, jer su nađene zajedničke ustavne formulacije između stranaka čija će uloga biti odlučujuća u radu ustavnog odbora 1888. godine. Ni-

²⁷⁾ Isto, 62.

je se moglo očekivati, niti se dogodilo, da su naprednjaci bilo šta izmenili u onome na šta su se saglasili radikali i liberali.

Sporazum radikala sa liberalima je delo beogradskih radikala.²⁸⁾ O njegovom postojanju i sadržini članstvo radikalne stranke je upoznato tek posle zaključenja. To se pokazalo neophodnim zbog činjenice da je sporazum zaključen neposredno posle odluke skupa radikalnih prvaka u Nišu da radikalna stranka neće stupiti u politički sporazum ni sa kojom od političkih stranaka. Beogradski radikali su znali da će radikalni prvaci iz naroda ostati dosledni svojoj odluci iz Niša, te niti su tražili njihov prethodni pristanak niti su organizovali njegov formalno naknadno odobravanje. Preko dvojice izaslanika (Stojana Protića i Jovana Đaje), koji su imali da obidu zemlju odnosno mesne radikalne odbore, imalo se izvršiti upoznavanje stranke sa sporazumom. Beogradski radikali su mislili time postići obaveznost sporazuma za celu stranku.

Radikalna stranka nije odobrila sporazum. Sporazum „kod mnogih viđenih radikala u narodu nije bio dobro primljen“, te je „otpočela borba protiv sporazuma“.²⁹⁾ „Rezultat prikupljenih mišljenja pojedinih mesnih odbora bio je nepovoljan po sklopljeni sporazum, ali su ga beogradski radikali potpisnici ipak objavili na Cveti 1886. godine“.³⁰⁾

Radikalno vođstvo je računalo da će i pored otpora na koji je sporazum naišao kod viđenijih radikala iz naroda, sporazum ipak sve više dobijati pristalice u redovima stranke, s obzirom na ono što je u slučaju formiranja vlade nudio. Rascep koji se do sada odvijao samo među viđenijim radikalima, sve više je zahvatao čitavo članstvo. U okviru nižih teritorijalnih organizacija stranke takođe je izvršena podela na dve struje: jedna je podržavala kompromisnu politiku beogradskih radikala, priznajući im vodeću ulogu u stranci, druga je ostajala dosledna ranijem radikalizmu i borbi protiv vlasti. Politički uslovi u kojima se taj proces produbljiivanja rascepa radikalne stranke osigrao — stupajući u savez radikali su ostali na pozicijama opozicione stranke, izborni okršaj je radikale objedinjavao u želji za izbornom pobedom — su sve više pogodovali radikalnom vođstvu u širenju njihovih ideja o novom položaju radikalne stranke koji ona zaslužuje s obzirom na svoju većinu i svoju slavnu prošlost. Probudene nade za unosnim činovničkim položajima su takođe delovale. Uskoro je moglo da se konstataje: „Sporazum zaključen između radikala i liberala, potpisan na Cveti 1886. godine nailazio je na sve veći broj pristalica u radikalnoj stranci, naročito među njenom inteligencijom“.³¹⁾

²⁸⁾ St. Protić, *Odlomci*, 63; Govoreći o sporazumu, njegovim prednostima u odnosu na sporazum sa naprednjacima i njegovoj sadržini više puta ga vezuje samo za beogradske radikale. Naprimer: „Ovaj sporazum s liberalima, koji su zaključili bili beogradski radikali...“; „Mi u Beogradu bili smo u toj stvari svi složni“; Svi su istaknuti beogradski radikali bili za sporazum s liberalima izuzev Perč Todorovića, koji je bio za sporazum s naprednjacima“.

R. Milošević, *Timočka buna*, 241; „...ali su ga beogradski radikalni potpisnici ipak objavili na Cveti 1886. god.“, Isto, 242.

²⁹⁾ St. Protić, *Odlomci*..., 63.

³⁰⁾ R. Milošević, *Timočka buna*, 242.

³¹⁾ Isto, 243.

Savezna vlada i vlada Save Grujića

Posle svega što su radikali iz Beograda učinili da do sporazuma sa liberalima dođe i da na njemu kao osnovi ojačaju svoj položaj u stranci, na potezu je bio kralj Milan. „Tovarenje” kabineta Milutina Garašanina je produženo, uprkos izbornoj pobjedi saveznika samo, sa ciljem da im se pokaže koliko kralj svojim autoritetom može da drži istrošene naprednjake na vladi. Kada mu je, pod teretom spoljašnjih prilika postalo jasno da kondezovanim akcijama mora da stvari privedi konačnom cilju — ustavnoj promeni, on će formiranjem savezne vlade Jovana Ristića otpočeti neposredne pripreme za ustavnu reformu. Politički kompromis je time zalazio u svoju završnu fazu.

Kralj Milan je pristupio formiranju savezne vlade u zadnjem momentu. Opozicioni radikalno-liberalni blok je sve više jačao i prema režimu i prema kralju Milanu. Dok je Milan prema sebi imao odvojene radikale i odvojene liberale, znao je da je jači i od jedne i od druge stranke. On onda ima ulogu posrednika, uspeh jedne može da neutrališe nametanjem druge, može da ih ucenjuje radi prezimanja vlasti, itd. U odnosu na udruženu opoziciju, u kojoj su radikali videli način da se približe vlasti a liberali način da bi ojačali prema kralju, kralj Milan je osetio da mu situacija izmiče iz ruku, da opozicioni blok može biti opasan po konačno rešavanje ustavnog pitanja. On im nikako nije hteo ustupiti prvenstvo u tome poslu, naročito posle svega što je učinio da u radikalnoj stranci stvori kompromisnu struju, koji je napor počeo davati i prve rezultate.

Formiranje savezne vlade 1. juna 1887. godine je ustvari početak borbe kralja Milana protiv radikalno-liberalne koalicije. Time kralj dobija mogućnost za nove političke kombinacije, jer su klice razdora između saveznika bile prisutne već u samom postupku formiranja vlade, u kome je vidnu ulogu imao kralj Milan. Radikali koji su ušli u vladu (Pera Velimirović, dr Mihailo Vujić, Svetozar Milosavljević i Sava Grujić) nije tamo poslala stranka, nego ih je izabrao kralj Milan; zatim, liberali u vladi su dobili najvažnija, a radikali najteža ministarska mesta, čime su već iskusni liberali zadobili primat u vladi, dok su se radikali u vladi više ponašali stranački nego državnički; pitanje podele činovničkih mesta između saveznika je najviše pogodilo radikale, naročito podela mesta okružnih načelnika, jer sami nisu imali za to dovoljno spremnih ljudi, te je Radivoje Milojković, ministar unutrašnjih dela u saveznoj vladi, postavio svoje oprobane policijske snage. Radikali u vladi su sve više postajali figura potrebna liberalima zbog kralja Milana, da ih ojačaju prema kralju. S druge strane, „kralju Milanu je ovo mrko pogledanje među ministrima došlo kao poručeno. On je najzad video da ni radikali nisu kurjaci, naročito oni koji su bili u Ristićevom kabinetu”.³²⁾

Takav odnos saveznika da je opet mogućnost kralju Milanu da igra ulogu posrednika, naročito kada na izborima 17. septembra 1887. godine radikali dobijaju većinu poslaničkih mesta. Kralj je uz pomoć kraljevih poslanika mogao uspostaviti ravnotežu između saveznika, što je na kraju i učinio, izjednačavajući ih u ukupnom broju po-

³²⁾ Isto, 243—244.

slanika. Ali izbori su definitivno pokazali i samim saveznicima da njihov savez nije iskren, jer su liberali nastojali da većinu zadobiju policijskim pritiskom pretežno liberalnih područnih policijskih vlasti, dok su radikalima za to bila dovoljna njihova oprobana agitaciona sredstva. Svako od saveznika je vukao na svoju stranu: liberali su bili jači u vladi, radikali su čuvali većinu u skupštini, te reagovali na postupke ministara unutrašnjih dela koji je pokušavao da ih u tome spreči. Slabost saveza se sve više ispoljavala. Njihov položaj i odnos realno daje Stojan Protić: „Krupno pitanje je bilo ko će imati većinu u novoj Narodnoj skupštini. Radikali nisu smeli dopustiti da ostanu u manjini, jer im je većina davala jedinu mogućnost da mogu imati ozbiljna uticaja na upravu zemlje, i u vladi i u Narodnoj skupštini. Sva administracija, Državni Savet, sudovi bili su sastavljeni od samih elemenata protivnih radikalima”.³³⁾

Posle izbornog sukoba kralj Milan je vladu ponudio Jovanu Ristiću, koji se nije usudio da sastavi čisto liberalni kabinet, bojeći se, da bez radikala u vladi, a sa radikalima u skupštini, ne dođe u odnos zavisnosti prema kralju, u kome odnosu su do tada bili naprednjaci. Kralj je ponudio vladu radikalima i oni su je prihvatili, te je 19. decembra 1887. godine formirana čisto radikalna vlada Save Grujića.

Ali pre formiranja čisto radikalne vlade, radikalna stranka, odnosno njeno beogradsko vođstvo je imalo da sklopi još jedan politički sporazum, ovog puta direktno sa kraljem Milanom. Vlada Save Grujića nije nastala sve dok nije bilo raščišćeno pitanje njenog programa. Prema ličnom izboru kralja Milana, i na njegov poziv, dvadeset poslanika iz radikalnog skupštinskog kluba je išlo u dvor na dogovor oko programa koga bi se radikali držali u slučaju da im se poveri vlada. Program koji je nastao kao rezultat tog dogovora nazvan je i od strane samih radikalnih prvaka pogodbom između kralja i radikalnog skupštinskog kluba. Program nije bio opšte važeći, ni po sadržini ni po vremenu, ticao se samo delokruga rada sadašnje narodne skupštine. Kralj je samo hteo da bude siguran da radikali neće posegnuti za svojim starim programom i starim sredstvima pritiska „ozdo”.

Program radikalne vlade sastavio je radikalni skupštinski klub, posle razgovora dvadesetorice članova kluba sa kraljem. Program sadrži tekuću problematiku unutrašnje, spoljašnje i finansijske politike kao zadatak ovogodišnje skupštine. Ustavno pitanje je u programu obeleženo kao prvi zadatak nove vlade posle završetka zakonodavnih poslova u ovogodišnjoj skupštinskoj sesiji.

Ustavno pitanje je bilo zajednička tačka i programa savezne vlade, koji je Jovan Ristić podneo kralju pre formiranja savezne vlade. Kralj Milan je ostavio iluziju i saveznoj vladi i vladi Save Grujića da će one sprovesti ustavnu reformu, želeći da pomoću nje dobija veće ustupke u tekućim vladinim programima. Ono čega nisu bile svesne ni radikalna ni savezna vlada bilo je da je kralj njihovom formiranju pristupio samo kao poslednjim pripremama za ustavnu reformu. Neopravdane su bile njihove nade da će im kralj prepustiti taj posao koji je toliko dugo spremao kao krajnji domet svoje politike, nastojeći da promenu ustava podigne na stepen kompromisa tri političke stranke.

³³⁾ St. Protić, *Odlomci*, 91—92.

Program ustavne promene savezne vlade bio je vrlo konkretan: sastaviće se „odbor od predstavnika sviju političkih pravaca” sa zadatkom da pripremi projekt koji će se pre daljeg postupka podneti kralju na „prethodnu ocenu”. U programu su date „glavne pobude koje kreću narod da traži reviziju ustava”: 1. potreba jače kontrole nad upravom zemlje i veće učešće naroda u državnim poslovima preko narodnog predstavništva, s obzirom na terete koje narod snosi i koji neprestano rastu; 2. potreba jače lične i imovinske bezbednosti, jer su sadašnje njihove garancije jako oslabile. Ovako formulisanje pobude za reviziju ustava podsećale su na nekadašnje radikalne zahteve, te su bile ublažene „rističevskom” napomenom da „revizija ustava ima biti izvršena u duhu umeštenosti, ne vređajući vladaočevih prerogativa, koje priznaju mstavi svoju naprednih država”.³⁴⁾

Savezna vlada je uskoro formirala odbor od 16 članova, u koji su ušli „poznatiji i viđeniji predstavnici sviju u zemlji poznatih političkih pravaca”. Odbor je otvoren 7. septembra 1887. i otpočeo rad na izradi projekta ustava. Nova vlada Save Grujića se nadovezala na započeti rad ustavotvornog odbora iz vremena savezne vlade, odnosno radikalni skupštinski klub je u ustavnom pitanju podvukao da će ustavotvorni odbor nastaviti svoj rad. S obzirom da je ustavna promena trebalo da dođe na red tek kad radikalna vlada ispuni svoj skupštinski program, a vlada bila oborena na jednoj tački toga programa (zakonu o opštinama), radikalna vlada nije otpočela rad na ustavnoj promeni, odnosno ustavotvorni odbor iz vremena savezne vlade nije nastavio svoj rad.

Kralju Milanu nije bilo teško da već kod sastava radikalne vlade odredi bitno i njen položaj. Na njegovo insistiranje ministar inostranih dela u radikalnoj vladi bio je Nragutin Franasović, naprednjak, ministar inostranih dela i u Garašaninovom kabinetu i lični kraljev prijatelj, a ministar unutrašnjih dela Svetozar Milosavljević, koga je kralj najpre planirao za predsednika čisto radikalne vlade. Osim toga, u vladi Save Grujića su bili „najpitomiji ljudi koji su se mogli naći u stranci”³⁵⁾ jer je kralj Milan uspeo da suzbije kandidaturu Koste Taušanovića, čime je zajedno sa nastojanjem da za ministra progura i Peru Todorovića, počeo ustvari da pravi rascjep i u samoj struji beogradskih radikala, odnosno u radikalnom vođstvu

Uopšteno govoreći, i savezna vlada i vlada Save Grujića imale su za cilj da provere ponašanje radikala na vladi. Pošto su se radikali u koalicionoj vladi „oprobali” nekoliko ministara i brzo prilagodili vlasti, dobili su poverenje da sami obrazuju vladu. Kralj Milan je zaista želeo da vidi „šta će radikali sami uraditi”, pre nego što pristupi ustavnoj promeni, a to je, kao poslednja etapa političkog sporazuma, bila i poslednja etapa političkog sporazuma, bila i poslednja etapa prirpema za ustavnu reformu. Prva čisto radikalna vlada neposredno uoči ustavne reforme, bila je „samo generalna proba ponašanja predstavnika radikalne stranke, ali se njenoj vladi nije moglo poveriti sprovođenje ustavne reforme”.³⁶⁾ Poslednja mera kraljevog opreza bila je „čvrsta policijska vlada oporbanog Nikole Hristića”.

³⁴⁾ Navedeno prema; Ž. Živanović, *Politička istorija Srbije*, 331.

³⁵⁾ Sl. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, 409.

³⁶⁾ M. Đorđević, *Razvitak političkih i državnopravnih ustanova Srbije*, 270.

Dr. SLOBODANKA STOJČIĆ, professeur agrégé.

LE COMPROMIS POLITIQUE ET CONSTITUTIONNEL EN SERBIE EN 1888.

Première partie: *Le compromis politique en tant que condition du compromis constitutionnel*

— R é s u m é —

Le changement de la Constitution de la Serbie de 1869. a été la question politique fondamentale en Serbie dans les années quatre-vingts du dix-neuvième siècle. La réforme constitutionnelle a été à la base des programmes de toutes les forces politiques, mais les différences dans leurs attitudes étaient importantes, tant au point de vue du contenu qu'en ce qui concerne la forme de l'adoption de la nouvelle Constitution.

Le gouvernement du parti progressiste qui a formellement soulevé la question constitutionnelle en 1880/81 n'était pas dans la situation de la mener à bonne fin tout seul. Immédiatement après l'ouverture de la question constitutionnelle il est apparu nettement que la réforme constitutionnelle ne pourra pas être réalisée sans le parti radical en tant que parti le plus fort dans le pays.

Cependant, justement dans cette période le parti radical a atteint le point culminant de sa force sur la base du programme imprégné de radicalisme, qui n'était pas acceptable en tant que programme constitutionnel dans la mesure dans laquelle il a été accepté comme programme politique. A cause de son caractère exclusif et de l'agitation politique intensifiée dans le pays, le régime et le roi Milan ont pris la décision d'amener le parti radical, au moyen d'un règlement des comptes, à un compromis politique. Une telle action politique était dictée et rendue possible par l'élargissement des nouvelles contradictions sociales, qui étaient décisives de la transformation du parti radical en parti purement bourgeois.

Le roi Milan, en tant que facteur politique essentiel de cette époque, a été résolu de ne pas confier le gouvernement au parti radical, sans égards à l'issue de la bataille électorale. Mais en même temps il a été prêt de contribuer à la transformation du parti radical d'un parti d'opposition à tous les régimes du pouvoir en parti qui soutient l'Etat dans le but d'équilibrer les forces politiques en tant que base d'un régime politique plus stable dans le pays.

Le règlement des comptes avec le parti radical qui a été effectué lors de la Révolte de Timok a eu pour conséquence le règlement des comptes du parti radical avec le radicalisme, car les forces dirigeantes du parti ont été convaincues que le radicalisme n'est pas la voie qui leur permettra de se rapprocher du pouvoir. La scission du parti radical qui a été basée sur cette conviction groupera, d'une part, les radicaux qui renonceront au radicalisme pour se rendre maîtres du pouvoir et, d'autre part, les radicaux qui resteront quand même fidèles au radicalisme. Formellement dans le cadre du parti se manifestera un courant de compromis des radicaux de Belgrade surtout des couches dirigeantes et le courant des radicaux du peuple qui resteront toujours sur les positions du programme original du parti radical.

Après la Révolte de Timok le roi Milan, étant convaincu que son gouvernement autocratique ne peut plus se baser sur les progressistes épuisés, conviction qui a été renforcée par l'insuccès de l'aventure de la guerre contre les Bulgares en 1885, devait demander l'aide au parti radical pour mettre fin à la guerre contre les Bulgares. En revanche il proposera au parti radical un rôle plus actif dans la vie politique ultérieure, mais à condition d'un accord avec les progressistes. Cette tentative d'un accord le parti radical n'approuvera pas,

mais ces perspectives du pouvoir qui étaient offertes aux radicaux du courant de Belgrade a approfondi davantage la scission dans le parti radical, ce qui le conduira définitivement à des arrangements pour arriver au pouvoir.

Dans l'étape suivante du compromis politique les radicaux de Belgrade réaliseront un accord avec les libéraux, en se conformant par le nouveau programme, en tant qu'expression de leur transformation, aux nouvelles conditions politiques. Le gouvernement fédéral et le gouvernement de Sava Grujić, en tant que gouvernement purement radical, persuadera le roi Milan que les radicaux sont prêts à un compromis constitutionnel de tous les partis politiques qui est choisi comme mode de réforme constitutionnelle. Le compromis politique auquel a accédé le courant des radicaux de Belgrade, a dirigé le parti radical vers le compromis constitutionnel et il ne manquera pas de le réaliser avec succès à la Grande assemblée de 1888.

Dans la première partie de l'étude un exposé est effectué des étapes et des participants du compromis politique, ce qui était la condition du compromis constitutionnel. Dans la deuxième partie („Le compromis constitutionnel en tant que condition de la réforme constitutionnelle”) un compte rendu sera présenté des étapes et des participants du compromis constitutionnel.

